

О. А. Дегтяр,
к. н. з держ. упр., старший викладач кафедри обліку і аудиту,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

O. Diegtiar,
PhD in Public Administration, senior teacher of department of account and audit,
Kharkiv national motor-car-road to the university

INSTITUTIONAL FACTORS OF CIVIL SOCIETY FORMING

Розглянуто вплив інституціональних чинників на формування громадянського суспільства в сучасних умовах, визначено теоретичне підґрунтя та практичні аспекти такого впливу, його можливі позитивні та негативні наслідки з точки зору суспільного розвитку.

Influence of institutional factors on forming of civil society in modern terms is considered, theoretical base and practical aspects of such influence, it's possible positive and negative consequences from the point of view of community development are defined.

Ключові слова: громадянське суспільство, державне управління, інституціоналізм, інституціональні чинники.

Key words: civil society, public administration, institutionalism, institutional factors.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Проблематика розвитку громадянського суспільства не одне століття хвилює представників гуманітарних і політичних наук. Не викликає сумніву, що устрій суспільства повинен включати не лише організаторську роль бюрократії, але і механізми самоорганізації громадян, які виражаються в практиках громадянського суспільства.

Залежно від міри розвиненості соціальних інститутів спостерігається і відмінність у соціальних практиках взаємодії держави і структур громадянського суспільства. Якщо в транзитивних суспільствах населення ще несе відбиток політичної і соціальної пасивності, в розвинених суспільствах більшою мірою проявляється внутрішня згода громадян у сфері самоорганізації, а громадянські структури, що сформувалися, важче піддаються тиску ззовні, з боку держави.

У нашій країні громадянське суспільство стало формуватися відносно недавно, але практика показала, що створення громадянського суспільства директивними методами неможливе за визначенням. Формування відповідальності громадян за організацію соціального життя і вирішення проблем, що хвилюють соціум, є довгий процес, схильний до численних зовнішніх дій. Відповідно, актуальним є визначення тих чинників, які впливають на формування громадянського суспільства та його подальший розвиток.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Конструкт "громадянське суспільство" достатнє добре досліджений в науці. У зв'язку з цим необхідно згадати класичні роботи таких авторів, як К. Боулдінг, Г. Зіммель, Дж. Коен, Л. Козер, С. Ліпсет, К. Мітчелл, Е. Ерато, С. Босворт, Х. Бруган, А. Гевірт, Г. Фостер,

П. Рілі, Н. Тарков, Д. Уоткінс та ін. Аналіз дослідження сучасних тенденцій громадянського суспільства міститься в працях А. Аузана, Л. Алексєєвої, В. Витюка, К. Гаджієва, А. Гулиги, І. Нарського, В. Нерсисянца, В. Нікітіна, Н. Мотрошилової, Т. Ойзермана, Ю. Різника, В. Хороса, О. Яницького та ін.

Проте все ще бракує праць, присвячених визначенню впливу саме інституціональних чинників на формування громадянського суспільства в контексті сучасних державно-управлінських процесів.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є розгляд впливу інституціональних чинників на формування громадянського суспільства в сучасних умовах.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Поняття громадянського суспільства сформувалося в XVII—XVIII ст., і воно передбачало, що співтовариство громадян повинне мати свої закони і не залежати від грубого свавілля з боку держави [4], а наприкінці XIX — початку XX ст. термін "громадянське суспільство" став часто використовуватися як опозиція державі. З точки зору трьохсекторної моделі суспільства громадянське суспільство складає його "третій сектор". До нього входить сукупність міжособових стосунків, сімейних, громадських, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза рамками і без втручання держави. Така система незалежних від держави інститутів і міжособових стосунків створює умови для самореалізації окремих індивідів і їх груп та задоволення їх повсякденних потреб.

Сучасне громадянське суспільство співіснує і функціонує в діалектичній, суперечливій єдності з державою.

При демократичному режимі воно тісно стикається і взаємодіє з державою, при авторитарному і тоталітарному режимах знаходиться в пасивній або активній опозиції до режиму, а нерідко існує у середині нього [3].

Основними складовими громадянського суспільства є такі:

- сфера самоврядування вільних громадян, соціальних груп, що добровільно об'єдналися по інтересах, і окремих індивідів, що мають власність;
- механізм, що дозволяє усьому соціуму співіснувати з державою і охороняти права людини;
- сукупність стосунків, що розвиваються відносно незалежно, автономно від державної влади;
- існування широкого круга демократичних прав і свобод членів громадянського суспільства;
- стадія розвитку форм людської спільноти, яка за допомогою праці задовольняє потреби і запити своїх індивідів;
- комплекс первинних об'єднань індивідів (сім'я, кооперація, асоціація, господарська корпорація, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні й інші об'єднання, окрім державних і владних структур), що добровільно сформувалися;
- сукупність недержавних стосунків в суспільстві (економічні, соціальні, сімейні, національні, духовні, моральні, релігійні й інші);
- сфера самовиявлення вільних індивідів і їх об'єднань, захищена законами від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку державної влади [2].

Як можна бачити, громадянське суспільство містить як неполітичні, так і політичні елементи, які тісно інтегровані, взаємозалежні та взаємообумовлені. Останні особливо яскраво стали проявлятися на сучасному етапі в умовах проведення державами активної політики на внутрішньому та зовнішньому рівні. У зв'язку з цим громадянське суспільство все сильніше втягується в політику і державне управління, активно утворюються різні політичні союзи і різною мірою з урахуванням необхідності політизуються громадські організації і рухи.

Таким чином, громадянським суспільством можна вважати таку спільність людей, де досягнуто оптимальне співвідношення усіх сфер громадського життя, тобто де взаємозв'язок і взаємодія економічного, політичного, соціального і духовного забезпечують і обумовлюють прогрес в розвитку людського суспільства, його поступальний хід вперед, до кращих форм суспільної організації.

У сучасній дослідницькій літературі найбільш поширеним підходом до структуризації громадянського суспільства є інституціональний підхід. Тут, за основу береться поняття "соціального інституту", під яким розуміється форма організації громадського життя людей, що встановлюються в процесі історичного розвитку з метою регулювання їх соціальних дій і соціальних зв'язків [1]. Спираючись на це визначення, можна як інститут розглядати як громадянське суспільство в цілому, так і окремі його складові. При цьому громадянське суспільство буде цілісною системою громадських стосунків, що характеризуються наявністю ринкової основи, демократичної держави, а головне — соціальних класів і шарів, що мають власні незалежні від держави джерела існування, передусім, фінансові. Звідси, громадські інститути — це інститути всього суспільства, що

знаходиться на певній стадії свого розвитку, а не якоїсь його частини або підсистеми [там же].

Відповідно до цього підходу як структури громадянського суспільства можна виділити такі інститути: недержавні соціально-економічні стосунки й інститути (власність, праця, підприємництво); сукупність незалежних від держави виробників (наприклад, приватні фірми); громадські об'єднання і організації; політичні партії і рухи; сфера виховання і недержавної освіти; система недержавних засобів масової інформації; сім'я; церква тощо.

Безперечною перевагою інституціонального підходу є можливість показати вплив інституціональних чинників на формування і розвиток громадянського суспільства. Ми не зупинятимемося в цій статті на впливі окремих чинників, а розглянемо їх комплексний вплив з точки зору трактування сучасної науки.

З точки зору теоретичного осмислення цієї проблеми, інституціоналісти бачать як можливий напрям дослідження розгляд передусім структурних характеристик організацій громадянського суспільства. Так, Ш. Берман у зв'язку з цим звертається до одного з ранніх тверджень Г. Екстейна, яке було обґрунтовано ним в роботі "Теорія стабільності демократії" [7] в 1961 р.: "Екстейн доводить, що уряд буде стабільним тоді, коли патерни влади конгруентні владним патернам суспільства, частиною якого вони є. Оскільки демократія передбачає зміщення поведінкових патернів (демократичних, конституціональних, авторитарних), вказує Екстейн, країни, в яких організації громадянського суспільства та соціальні стосунки відбивають і затверджують демократичні стандарти, такі країни більшою мірою схильні до стабільних і ефективних систем правління. Якщо ж суспільство має потужну асоціативну мережу, але асоціації самі по собі недемократичні, відмічає Екстейн, тоді демократія не буде стабільною. Висновок Екстейна знайшов віддзеркалення в поглядах Р. Путнама, який стверджує, що лише тоді, коли громадянське суспільство організоване на основі горизонтальних зв'язків взаємної солідарності, а не на вертикальних зв'язках залежності і експлуатації, лише тоді таке суспільство продукуватиме довіру і співпрацю" [5].

Ш. Берман, відхиляючи оцінку мереж громадянського суспільства як заснованих на горизонтальних зв'язках і продукуючих демократичні патерни активності, вказує на присутність у структурі громадянського суспільства і його організацій також і вертикальних зв'язків, на основі яких діють релігійні, національні, злочинні, а також інші організації і структури, які Путнам не відносять до компонентів громадянського суспільства через їх організацію за принципом вертикальної ієрархічності.

Таким чином, інституціональна школа в аналізі громадянського суспільства і впливів, що здійснюються на нього, виходить з необхідності вивчення політичних інститутів і політичної інституціоналізації, що формують, врешті-решт, характер впливу громадянського суспільства на політичний розвиток і політичні процеси.

Не можна у цьому зв'язку не згадати значущість такого чинника формування і розвитку громадянського суспільства як політична інституціоналізація. У 1960-ті роки політичній інституціоналізації були посвячені дослідження С. Хантінгтона, який у своїй роботі "Політичний порядок у суспільствах, що розвиваються" (1968 р.) дає оцінку результатів післявоєнної деколонізації і на-

ціонально-визвольних рухів країн третього світу, які не лише не наблизили ці країни до рівня розвинених країн "першого світу", але багато в чому, привели країни, що звільнилися, до економічної стагнації і політичної нестабільності [8]. Політичний аналіз, проведений С. Хантінгтоном, був орієнтований на виявлення передусім ролі та впливу інституціональних чинників на досліджувані процеси, у тому числі і на формування в цих країнах громадянського суспільства.

Зокрема, причину відставання країн, що розвиваються, і фундаментальних відмінностей в рівні їх розвитку в порівнянні з традиційними демократіями С. Хантінгтон бачив в істотному відставанні процесів політичної інституціоналізації від темпів соціальних і економічних перетворень, посилюваному слабкістю громадянського суспільства і дефіцитом ефективного, авторитетного та легітимного управління. Відповідно, можливість досягнення політичної стабільності, ствердження духу спільності та формування громадянського суспільства, прагнучого і здатного до компромісу і співпраці, С. Хантінгтон пов'язував із системою політичних (у тому числі, недержавних) інститутів.

З точки зору С. Хантінгтона, специфіка сучасного світу така, що чим складніше і різноманітніше суспільство, тим більше є необхідність в сильних недержавних інститутах, здатних об'єднувати громадян, що мають найширший спектр різноманітних інтересів, в асоціативні структури, а також мобілізувати їх саме в суспільних, а не індивідуальних або специфічних цілях.

Громадянськість, на думку С. Хантінгтона, не може продукуватися суспільством як таким, оскільки ця сфера завжди залишається тісно пов'язаною з різноманітними приватними інтересами громадян. Саме тому, для вираження інтересів суспільства в цілому, потрібні відповідні інститути. Тільки інститути здатні забезпечити необхідний рівень довіри в сучасному суспільстві, що досягається інституціональними зусиллями із подолання індивідуальних інтересів, що розрізняються, і часто конкурують один з одним. Тобто, інститутами в даному випадку виконується функція представлення і втілення, радше довготривалих суспільних, ніж короточасних приватних інтересів, а саме це і обумовлює формування і розвиток громадянського суспільства, оскільки цей процес також є довготривалим.

У цілому, погляд на проблеми формування громадянського суспільства в країнах, що розвиваються (що актуально і для України), і ролі в цьому процесі політичної інституціоналізації як чинника політичної і загальної стабільності, запропонований С. Хантінгтоном і його послідовниками, є альтернативою погляду на політичну стабільність як результат природного процесу гармонізації інтересів, так само як і уявленню про неї як підсумку лише економічної і соціальної модернізації, без урахування тієї ролі, яку заповнює в цьому процесі політична інституціоналізація.

Відповідні ідеї С. Хантінгтона знайшли застосування в інституціоналізмі кінця ХХ ст. у рамках узагальнення сучасних ризиків суспільного розвитку періоду глобалізації. Так, Ш. Берман, виявляючи загальне в тенденціях розвитку громадянських суспільств постсоціалістичних країн, звертається до хантінгтоновського розуміння "нецивільного образу правління". Нецивільний

державний устрій і відповідний йому тип правління визначаються тут як держава, система політичних інститутів якої відрізняється слабкістю і безвідповідальністю, а само громадянське суспільство — активністю і потенційною змобілізованістю [5].

Політичний розрив, що виникає в такій державі, між самою державою і громадянським суспільством створюється, на думку Ш. Бермана, завжди, коли рівень соціального конфлікту і гострота проблем, що стоять перед суспільством, незмінно нарастають, а політичні інститути виявляються не здатними до подолання виникаючих у зв'язку з цими змінами проблем. У ситуації, що складається, зростають ризики політичної фрустрації, що веде до зростання загрози політичної нестабільності. У таких умовах посилення громадянського суспільства здатне радше посилювати кризовий стан, ніж зменшувати гостроту проблем. Тобто громадянська активність сама по собі не може виступати чинником політичної консолідації і формування загального інтересу, яких потребує суспільство.

Оцінюючи роль, проблеми, ризики та тенденції розвитку громадянського суспільства в умовах глобалізації і значення політичної інституціоналізації як чинника стабільності в розвинених демократіях, а також вплив інституціональних чинників на само громадянське суспільство, Ш. Берман приходить до висновку про необхідність посилення тих політичних інститутів, які виявилися в "особливому стані зношеності" [там же]. Він пропонує починати з таких політичних інститутів, як партії, тобто саме з тих структур, які можуть забезпечувати основний зв'язок між громадянами і державою, виступаючи необхідним компонентом добре функціонуючої демократії. Партії здатні не лише об'єднати всю різноманітність інтересів громадян на користь загального блага, але і забезпечувати найбільш сильний інституціолізований взаємозв'язок між приватним і громадським секторами суспільства. Більше того, політичні партії самі є найважливішим джерелом активності та розвитку громадянського суспільства.

Окрім політичної інституціоналізації найважливішим інституціональним чинником формування громадянського суспільства в сучасних умовах стала культурна інституціоналізація. Особливе місце в розгляді впливу цього чинника посідають роботи Р. Путнама. Він висунув і обґрунтував положення про соціальний капітал, що накопичується в процесі участі громадян в організаціях і асоціаціях громадянського суспільства, яке є вирішальним чинником формування і розвитку демократичної політичної культури як основи стабільності демократії.

Р. Путнам дає визначення соціального капіталу у своїй статті "Боулінг наодинці: падіння соціального капіталу Америки", вказуючи, що соціальний капітал являє собою характеристики соціальної організації, такі як мережі, норми і соціальна довіра, які сприяють координації і кооперації на користь загальної користі [9].

Комплекс культурних чинників (культурну інституціоналізацію) Р. Путнам розглядає як ключову умову успіху демократії, вважаючи, що асоціативна діяльність у рамках громадянського суспільства вносить реальний вклад до забезпечення ефективності та стабільності демократичного правління, насамперед здійснюваними нею інтервальними ефектами на індивідуальному рівні, а також екстервальними ефектами на макрополітичному рівні.

Інтернальні ефекти асоціативності громадянського суспільства полягають в тому, що в його організаціях і асоціаціях у громадян формуються навички співпраці, солідарності, колективізму. В екстернальному плані, вважає Р. Путнам, мережі громадських асоціацій сприяють артикуляції і агрегації соціальних інтересів, а також вносять вклад до розвитку співпраці в суспільстві [10].

Таким чином, Р. Путнам і його прибічники розглядають асоціативну активність як таку, що робить реальні ефекти на міжособові та соціальні відносини в суспільстві, вважаючи, що участь в організаціях громадянського суспільства продукує патерни індивідуальної поведінки і соціальної інтеракції, необхідні для ефективного демократичного управління.

Однак при цьому слід мати на увазі, що колективні зусилля значущі не самі по собі, вони за своєю природою дихотомічні, оскільки містять потенційні можливості в рівній мірі як конструктивних, так і деструктивних ефектів і пов'язаних з ними ризиків, що визначається цілями асоціацій і спрямованістю їх діяльності. За певних обставин організації громадянського суспільства можуть здійснити мобілізацію громадян, незадоволених політичним курсом, що проводиться, або політичним режимом в цілому. Досягнутий громадський консенсус, який створюється асоціативною інфраструктурою, стає, в даному випадку, основою для активізації політичної опозиції, виступаючої проти демократичного режиму влади і ставлячої за мету його усунення. Опозиційні партії або екстремістські організації здатні виступити в цій ситуації посередницькими структурами, що виконують функцію підтримки масових рухів, оскільки мають ті чи інші засоби мобілізації і комунікації, а також здатні представити суспільству мотиваційні орієнтири. Тобто асоціативна інфраструктура громадянського суспільства (як свідчить історія нацизму в Німеччині або правого екстремізму США), може сприяти швидкому зростанню радикальних і антидемократичних рухів, головними учасниками яких стають не ізольовані індивіди, а саме ті, хто бере активну участь у діяльності громадянських організацій [6].

Проте це є радше виключенням, аніж правилом, а у цілому асоціативна активність у суспільстві сприяє зміцненню у взаєминах норм взаємної підтримки і створює умови для виникнення суспільної довіри, яка, у свою чергу, допомагає вирішувати дилему гармонізації співвідношення колективного й індивідуального, суспільного й політичного.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Таким чином, в сучасних умовах, коли структури громадянського суспільства беруть все більш активну участь у політичних і державно-управлінських процесах, саме інституціональний підхід до аналізу громадянського суспільства стає найбільш актуальним. Не викликає сумніву, що інституціональні чинники як поодиночі, так і у цілому суттєво впливають на формування та розвиток громадянського суспільства, що особливо стосується транзитивних держав, до яких належить і Україна. Визначення особливостей впливу окремих інституціональних чинників на розвиток громадянського суспільства в Україні стане предметом подальших досліджень.

Література:

1. Воблико В.Ю. Основные направления реконструкции понятия "гражданское общество" во второй половине XX — начале XXI веков: теоретические подходы / В.Ю. Воблико // Credo New. — 2009. — № 2. — С. 60—68.
2. Рогачева Л. Общественные организации и гражданское общество / Л. Рогачева // Власть. — 2010. — № 4. — С. 27—29.
3. Сабинова Н. Гражданское общество и правовое государство / Н. Сабинова // Власть. — 2012. — № 5. — С. 91—94.
4. Сырых В.М. Теория государства и права / В.М. Сырых. — М.: Юстицинформ, 2012. — 704 с.
5. Berman S. Bowling Together: Civil Engagement in America isn't Disappearing but Reinventing Itself / S. Berman // Time. — 1996. — July 22. — P. 32—56
6. Berman S. Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic / S. Berman // World Politics. — 1997. — Vol. 49. — P. 56—69.
7. Eckstein H. A Theory of Stable Democracy. Research Monograph N 10 / H. Eckstein. — Princeton, NJ: Princeton University Center of International Studies, 1961. — 314 p.
8. Huntington S. Political Order in Changing Societies / S. Huntington. — New Haven, CT: Yale University Press, 1968. — 488 p.
9. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / R. Putnam // Journal of Democracy. — 1995. — January. — P. 65—78.
10. Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy / R. Putnam. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. — 147 p.

References:

1. Vobliko, V. Yu. (2009), "Main directions of reconstruction of term "civil society" at the second half of the 20 — beginning of the 21 century: theoretical approaches", Credo New, vol. 2, pp. 60—68.
2. Rogacheva, L. (2010), "Public organizations and civil society", Vlast, vol. 4, pp. 27—29.
3. Sabirova, N. (2012), "Civil society and legal state", Vlast, vol. 5, pp. 91—94.
4. Syryh, V.M. (2012), Teoriya gosudarstva i prava [Theory of state and law], Yusticinform, Moscow, Russia.
5. Berman, S. (1996), "Bowling Together: Civil Engagement in America isn't Disappearing but Reinventing Itself", Time, July 22, pp. 35—36.
6. Berman, S. (1997), "Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic", World Politics, vol. 49, pp. 56—69.
7. Eckstein, H. (1961), A Theory of Stable Democracy. Research Monograph N 10, Princeton University Center of International Studies, Princeton, USA.
8. Huntington, S. (1968), Political Order in Changing Societies, Yale University Press, New Haven, USA.
9. Putnam, R. (1995), "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", Journal of Democracy, January, pp. 65—78.
10. Putnam, R. (1993), Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press, Princeton, USA.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2013 р.